

LITERATURA ESTRANYAMENT FAMILIAR O FAMILIARMENT ESTRANYA

Myriam Mallart Brussosa

El meu descobriment de la literatura africana, va ser a l'escola, a França, a finals dels anys 80, amb el llibre *L'Enfant noir* del guineà Camara Laye (1953). Era la història d'un nen de la meua edat que vivia en un poble que llavors em semblà estranyament familiar o familiarment estrany. Des de l'exili, el narrador revivia la seva infància, el seu endinsament progressiu en el món de l'Altre, del colonitzador, mitjançant els estudis, i la seva sensació d'un món amenaçat de desaparició. La nostàlgia d'aquest nen que cantava un món de griots i forjadors ressonava d'alguna manera amb l'enyorament del meu pare – antropòleg africanista, si aquesta especialització és possible – que com a gran orador mai deixava escapar l'oportunitat d'explicar-nos algunes de les seves experiències en terra evuzok al Camerun. Recordo perfectament la lectura de *L'Enfant noir*, tot i que no recordi què se'n va dir a classe. Però, com a mínim, l'educació francesa, tot i la seva obertura plena de llacunes a la cultura de les antigues colònies, em va oferir la possibilitat de descobrir un text literari africà.

Van passar uns quants anys fins que vaig saber que l'absència de posicionament de Camara Laye, en relació amb el poder colonial francès, havia facilitat la publicació d'aquest llibre en una editorial parisenca. Ho vaig entendre amb les paraules de l'autor camerunès Mongo Beti en un famós article "Afrique noire: littérature rose" de l'any 1955, en el qual atacava frontalment *L'Enfant noir*. Sense perdre l'esperança en la capacitat dels escriptors africans per a produir obres de qualitat, tan necessàries en aquella Àfrica de la descolonització, Beti constatava decebut l'absència d'un públic africà i la submissió dels escriptors africans francòfons a les lleis del mercat principalment europeu. Aquest mercat afectava, segons ell, la producció literària, que buscava el pintoresc per permetre als europeus "enganxar els ulls indiscrets als forats d'una cabanya" (1955: 144).

Vaig tornar a llegir *L'Enfant noir* amb uns ulls d'adult constatant com l'autor es dirigia a un lector occidental, explicant-li què era una cora ("la nostra arpa") o un "sayon" (el segon nascut de dos fills bessons). Vaig subratllar com advertia al lector que no s'estranyés que una dona a l'Àfrica, la mare del protagonista, pogués ser una figura autoritària i respectada pel seu entorn. Imaginar-se que totes les dones africanes jugaven un rol derisori en les seves societats era un desencert i ho afirmava dient: "Africa es grande, y tan diversa como grande" (*El niño africano*, 1985: 59). Certament, en cap moment aquest nen qüestionava la colonització occidental i fins i tot mostrava una atracció per aquesta cultura que a poc a poc l'allunyava de les seves arrels. Com diuen en francès, la seva posició era "bon enfant" i poc coincidia amb el clima que regnava en aquella època.

L'atac de Mongo Beti n'era el reflex. Un autor africà havia de posicionar-se a favor o en contra de la colonització: "Impossible de sortir de là". Inevitablement, s'esperava de tot autor del Continent un compromís polític, sobretot si es tenen en compte les múltiples dificultats que suposava l'exercici d'escriure en aquella època, tant per raons editorials com per la transgressió que implicava fer-ho. Les paraules de Beti poden semblar excessives avui en dia, però la seva preocupació per la llibertat – política i creativa – era sincera. En el fons, l'autor camerunès no feia més que preguntar-se perquè serveix una obra mestra, qüestió que travessa els segles i les tradicions culturals, i que al·ludeix al poder de la literatura. No es podia imaginar que la literatura africana, a partir dels anys 50 començaria l'anomenada era de la novel·la africana.

Aquesta, però, no va conèixer un camí de roses. La situació del novel·lista africà era singular. Abans de la colonització, la novel·la era un gènere desconegut a l'Àfrica, no com la poesia, els contes, l'epopeia, entre altres. Adoptar aquest gènere literari va sumir

l'escriptor africà en una forma literària i narrativa, inventada per altres. Però com afirma la camerunesa Léonora Miano, parlar de *novel·la africana* ve a evocar la manera com els autors subsaharians entenen i s'apropien un format narratiu vingut de fora, per tal de fer-hi penetrar els seus propis relats (*L'Impératif transgressif*, 2016a: 41). La novel·la, per la seva gran llibertat formal, era i és l'espai de tots els possibles. Però, un altre obstacle se li va presentar a l'escriptor africà: la impossibilitat d'escriure en les llengües "maternes" i doncs, l'obligació de fer-ho amb la dels colonitzadors.

Les històries lingüístiques no són idèntiques en tots els països, depenen de l'origen dels colonitzadors, de l'època, de la zona, de les llengües parlades en les terres ocupades. Sigui com sigui, són majoria els escriptors que pels voltants de les independències van començar a escriure i es van trobar immersos en una problemàtica de l'ambigüitat de la qual no sempre van mesurar la importància, condicionats per la ideologia colonialista de l'època. En molts països, de fet, l'ensenyament de la llengua de l'antic colonitzador semblava – i encara sembla – ser l'únic antídote possible per una diversitat lingüística percebuda com a amenaçadora. Alguns, però, com l'escriptor tunisià Albert Memmi en el seu *Portrait du colonisé*, l'any 1957, desvelen el drama intern que suposa l'elecció d'una llengua que no és la pròpia:

El Escritor colonizado que llega penosamente a manejar lenguas europeas – las de los colonizadores, no lo olvidemos – solo puede utilizarlas para protestar en favor de la suya. No se trata de incoherencia, pura reivindicación o ciego resentimiento, sino de una necesidad. Aunque él no lo hiciera, todo su pueblo acabaría por dedicarse a ello [...]. Obrando así, aun cuando contribuye a liquidar su drama de hombre, confirma y acentúa su drama de escritor. Para conciliar el destino consigo mismo podría intentar escribir en su lengua materna. Pero no es posible rehacer un aprendizaje parecido en una sola vida humana. El escritor colonizado esté condenado a vivir sus divorcios hasta la muerte (*Retrato de un colonizado*, 1971: 174-175)

El que sobretot importava a aquesta generació d'escriptors, era aconseguir transferir en les llengües europees la seva experiència personal d'Africans, annexant-hi per exemple, proverbis africans i altres particularitats de les tradicions i dels discursos africans.

L'escriptor Kenyà Ngugi wa Thiong'o explica en el seu llibre *Decolonising the Mind* (1986) com a Uganda l'any 1962, en el famós col·loqui sobre escriptors africans de llengua anglesa, l'anglès, el francès i el portuguès van ser implícitament acceptats com a llengua natural de la literatura, inclosa l'africana. Els debats, recorda, van girar entorn de la qüestió: què és la literatura africana. Es preguntaren, per exemple, si és la que parla de l'Àfrica, la que està escrita per un africà tot i que situï la seva obra a Groenlàndia, o per un Europeu que contextualitza una obra a l'Àfrica o, perquè no, escriu en llengua africana, etc. Malgrat la riquesa de les discussions generades en aquest col·loqui, no es va abordar la qüestió de la dominació de les llengües i cultures europees sobre les llengües africanes i les seves cultures. Thiong'o confessa que va tardar a adonar-se de l'absurditat d'haver estat convidat al col·loqui quan a penes havia publicat dos textos en revistes estudiantils, mentre que a grans autors en llengües africanes no se'ls hi va proposar participar.

Són novel·listes com Gabriel Okara o Ahmadou Kourouma que van començar a prendre consciència d'aquesta situació i que van afavorir que la crítica literària africana s'endinsés en qüestions, entre altres, com el bilingüisme o la disglòssia. I és precisament, de la mà d'Ahmadou Kourouma, i dels seus *Soleils des Indépendances* (1968) que vaig entendre la pertinència d'aquesta qüestió tant literàriament com ideològicament. La lectura de les primeres pàgines de la novel·la va ser un xoc: la llengua dels *Sols* era, per a mi, alhora estranya i familiar. Kourouma tradueix el malinké al francès. Maltractava el

francès per trobar i restituir el ritme africà (Gandonnou, 2010: 10). En un article de 1997, “Écrire en français, penser dans sa langue maternelle”, l'autor explica les nombroses dificultats a les quals s'enfronta l'escriptor sotmès a dues maneres d'entendre el món, mitjançant l'ús de dos sistemes lingüístics diferents. L'exemple que ofereix d'una expressió utilitzada en els *Soleils des Indépendances* ho deixa clar. Com poder traduir “menjar l'ànima d'algú” en francès sense saber que fer-ho, segons les lleis tradicionals del país, pot implicar l'empresonament? Com explicar que es pot ser acusat de matar algú tot i trobar-se a mil kilòmetres del lloc on ha succeït la defunció? És clar, les notes a peu de pàgina existeixen, però és necessari que l'escriptor es converteixi en traductor-editor? Fins a quin punt ha d'acompanyar el seu lector, com ho feia Camara Laye? Li ha d'explicar que “menjar l'ànima” és matar per bruixeria, quan aquesta paraula no designa res de conegut per un malinké? Kourouma va arriscar-se a mostrar el seu univers tal com era, sense preocupar-se per la comprensió de la seva llengua, dels seus escrits que Siendou descriu com a palimpsests de l'oralitat, és a dir uns textos que no s'esforcen a amagar la traça de la cultura oral de l'autor: la cultura malinké (2015: 191). Evidentment, l'autor va rebre moltes crítiques per la seva manera de “tractar” la llengua de Molière. Però per ell, es tractava d'una experiència necessària per als pobles africans que no tenien llengua escrita, ja que podia ser un mitjà d'alliberació intel·lectual.

Amb Kourouma vaig entendre les paraules del poeta haitià Léon Laleau extretes del text “Trahison” que Senghor inclou en la seva famosa *Anthologie de la nouvelle poésie nègre*:

D'Europa, sentiut aquest sofriment
I aquesta desesperació a cap altra igual
D'ensinistrar, amb unes paraules de França,
Aquest cor que m'ha vingut del Senegal?¹ (1985: 108)

Quina és aquesta llengua que es parla, que s'escriu: llengua estrangera, llengua segona, llengua no-materna, llengua de l'altre assimilada? Quina és aquesta llengua que alguns escriptors viuen com un exili interior, perquè separar-se de la llengua de la mare és, per a ells, una esquincada, una ferida en la mateixa carn? Objecte de culte i/o de por, de rebuig i/o de transgressió? A l'Àfrica, el lligam entre identitat, nació i llengua és extremadament complex. Tota la literatura africana és la veu d'aquesta complexitat de tal manera que escriure és d'entrada un acte polític, ja que suposa l'elecció d'una llengua. Cada autor es posiciona escollint la llengua d'escriptura, i molt sovint sent la necessitat de justificar-ne l'elecció com ho fa Tahar Ben Jelloun preguntant-se si es pot considerar un escriptor àrab tot i escriure en francès (2004):

La identitat no és simple d'establir. [...] En literatura, la identitat pot ser enganyosa sobretot quan es defineix a un escriptor per la llengua que parla i amb la qual escriu, la llengua de la mare i del país natal. [...] Soc un escriptor àrab? Quina és la pàtria d'un autor? La seva pàtria és la literatura i, per consegüent, és la llengua en la qual escriu. Però això fa de mi un escriptor francès? Literàriament, sí. Soc un escriptor francès, d'un tipus particular, un francès per qui l'àrab és la llengua materna, afectiva, emocional; un marroquí que no té cap problema d'identitat, que es nodreix de l'imaginari popular del Marroc que mai ha abandonat.²

Aquesta afirmació que Ben Jelloun va publicar en el seu blog no ha estat del gust de tots, però mostra la necessitat de molts escriptors africans de justificar-se respecte a la llengua

¹ La traducció és meua

² La traducció és meua / <https://elalaminet.blog4ever.com/suis-je-un-ecrivain-arabe>

en què escriuen, de pensar-la, en definitiva. Per alguns, aquesta llengua ha estat i segueix sent una arma de contestació, de reivindicació. Per ser escoltats, entesos. La literatura africana va fomentar la descolonització, va denunciar l'endemà de les independències, els dictadors, els genocidis... I encara ho fa, com ho sap fer la literatura, amb el seu cant – encant particular. L'elecció de la llengua d'escriptura és, lògicament, legítima per a tot escriptor. Tanmateix, no es pot obviar que està íntimament lligada al lector al qual es vol arribar.

Tot i que el debat sobre la recuperació de les llengües africanes – sobretot en el cas de les subsaharianes – estigui avui en dia totalment vigent, alguns autors han incorporat a la seva manera l'exemple. Utilitzen la llengua de l'antic colonitzador sense complexos, sense por de les Acadèmies de les llengües, plantant cara als correctors de les editorials, conscients que la llengua que els van imposar, ara és seva. Com declara Léonora Miano, les llengües imperialistes han estat banyades en un escabets d'espècies, salpebrades amb bitxo i passades a la brasa (2016a: 93). Segons ella, l'autor africà sovint viu a la “frontera” que, segons la tradició subsahariana antiga, s'entén com un espai de mediació. En el seu assaig *Vivir en la frontera* la defineix com “el lugar donde se mezclan las lenguas no de manera estrepitosa, sino impregnándose naturalmente, para producir, en la página en blanco, la representación de un universo heterogéneo e híbrido” (2016b: 47). Fomentar un projecte de “criollització”³ de la literatura seria per a ella una manera de desplegar el camp de les possibilitats creatives i estètiques.

Des d'aquest indret particular, és possible convocar, segons les necessitats del moment, el que la consciència deu a l'Àfrica o el que li ve d'un altre lloc: Europa, les Amèriques, Àsia, en funció dels nostres recorreguts singulars. [...] Es pot restituir el pensament dels subsaharians d'ahir i mostrar de quina manera perdura, tot i que transformat en les seves modalitats d'expressió [...] I, és el que fan els escriptors subsaharians dels nostres temps, sense necessitat que corri la veu, sense ni tan sols pensar-ho. (*L'Impératif transgressif*, 2016a: 46).

La literatura africana, sens dubte, està en continu moviment. Ens recorda que Àfrica escriu, s'escriu; pensa i es pensa. I, aquest és el poder de la literatura, sigui d'on sigui. Dos llibres publicats el 2017 en són el testimoni: *Penser et écrire l'Afrique aujourd'hui* d'Alain Mabanckou i *Écrire l'Afrique-monde* d'Achille Mbembe i Felwine Sarr. Aquests dos textos, fruit de múltiples contribucions de politòlegs, filòsofs, economistes, historiadors i escriptors, són la demostració de com l'Àfrica, avui en dia, es pensa en plural i en singular, s'escriu sigui en llengua materna sigui en llengua de l'antic colonitzador o, potser, escriu i pensa, “en presència de totes les llengües”, com escriu Edouard Glissant.

A vegades més afro-pessimistes, d'altres més afro-optimistes, els textos literaris mostren, per si algú no ho tenia clar, una Àfrica que es pensa ahir, avui i demà. Preguntar-nos, què ens aporta la literatura africana es resumeix a preguntar-nos què ens aporta la literatura. I, sempre ens aporta quelcom familiar, ja que ens parla de la condició humana i ens ofereix alguna cosa d'estrany, ja que ens endinsa en la singularitat d'una veu, d'un món, d'una època.

L'Enfant noir de Camara Laye, *Les Soleils des Indépendances* de Kourouma, *L'Enfant de sable* de Tahar Ben Jelloun o *La Saison de l'ombre* de Léonora Miano han estat per a

³ Léonora Miano entén aquesta paraula segons el sentit que li dona Edouard Glissant, és a dir “un mestissatge d'arts o de llenguatges que produeix l'inesperat [...] És un espai on la dispersió permet agrupar-se, on els xocs de cultura, la inharmonia, el desordre, la interferència esdevenen creadors” (*Le Monde* 2, gener 2005).

mi obres tan familiarment estranyes com estranyament familiars que la meua lectura de *Crim i càstig* de Dostoievski o de *Vida privada* de Josep Maria de Sagarra que vaig descobrir amb 18 anys, quan vaig venir a viure a Catalunya. Com afirma Achille Mbembe:

“ No hi ha cap “jo” que es situï fora d’un món del qual tots som hereus, com Frantz Fanon mai va deixar de repetir. És cert que les matrius de l’experiència humana històrica no són a tot arreu les mateixes. Però afirmar de cada experiència que és singular, no significa que aquesta experiència sigui inefable i intraduïble en altres llenguatges humans” (*Ecrire l’Afrique-Monde*, 2017: 403)

Preguntar-nos què ens aporta la literatura africana, de fet, amaga una altra pregunta: perquè l’Àfrica segueix sent una gran desconeguda? Si no fos així, no ens plantejaríem què ens pot aportar la producció escrita d’aquest continent. I, si ho fem, és perquè encara persisteixen moltes idees preconcebudes sobre l’Àfrica. Els titulars dels diaris són propensos a mostrar la seva cara obscura, com passa amb altres llocs del món. Poc publicada, poc traduïda, poc premiada, poc llegida, la literatura africana viu en els marges, quant s’esforça en demostrar que aquests marges formen part del món en què vivim. En un món globalitzat que ha mostrat els seus defectes i límits i en el qual la proliferació dels no-llocs, dels quals parla Marc Augé, es fa en detriment dels espais antropològics, la literatura africana ens invita a percebre les fronteres com enriquidores, alliberadores i creatives. Com ho recorda el filòsof Régis Debray en el seu assaig *Elegio de las fronteras*:

Un pueblo es una población más unos contornos y unos contadores [...] quien no reconoce lo que tiene encima no asume lo que tiene fuera. Y tampoco tolera la idea de tener un afuera [...] Quien pretende superarse a sí mismo debe empezar por delimitarse. ¿Qué sería hoy de la lengua francesa sin los corsarios de ultramar? Lo mismo que con las lenguas pasa con las civilizaciones: estancadas, deben sus rebotes a sus rebordes, a sus cambios de distribución cuando tropiezan con otra, exótica hasta entonces (2016: 68-71)

Reconstruir el concepte de frontera, és essencial, precisament en una contemporaneïtat que tendeix a aixecar parets – físiques, policials, administratives – per impedir la circulació d’humans, sobretot quan provenen de certs indrets del món. Segurament, es tracta d’una resposta a la sensació de pèrdua identitària que suposa l’homogeneïtzació dels espais, però també és el fruit d’una por a l’Altre – ancestral, inconscient i massa sovint utilitzada com a arma electoral – que la literatura pot contribuir a minimitzar. Certament, la literatura és universal, però també ens permet descobrir altres maneres de pensar, de veure i entendre el món, sobretot en un moment històric en el qual Europa ja no n’és el centre, tot i ser-ne encara un actor relativament decisiu. Segons Achille Mbembe i Felwine Sarr, l’Àfrica – com també el Sud global – té possibilitats de convertir-se en un dels teatres on es jugui el futur del món (2017: 5). En el seu assaig *Vivir en la frontera*, Léonora Miano s’inclou en una generació d’escriptors, artistes, intel·lectuals que s’han alliberat dels seus complexos, en relació a Occident, cosa que segons ella afavoreix l’exploració de les zones més tenebroses de la seva experiència (com la trata transatlàntica dels subsaharians), treball necessari per imaginar un nou horitzó per l’Àfrica. De fet, quan el filòsof camerunès Achille Mbembe es pregunta quina llengua, quina literatura serà capaç de restituir a l’Àfrica la seva força, la seva potència pròpia com també la seva figura-món, no dubta en creure en el rol capdavanter dels escriptors a l’hora de repensar l’Àfrica, ja no encongida, en una actitud de submissió, de defensa, de revolta, però lliure de col·laborar activament al pensament “universal”, un universal declinat no a la manera occidental, que imposava les seves fórmules, però sí

obert a la contribució de tots (2017: 8)

L'Àfrica escriu, s'escriu; pensa i es pensa. Pensa, i escriu sobre el seu passat, el seu present per construir el seu futur, un futur que molts escriptors no volen percebre independentment al dels altres, només sigui pel fet que l'Àfrica, degut tant a la trata transatlàntica, com als diferents moviments migratoris, ja no es limita al territori continental. Molts escriptors africans, d'ahir i d'avui, han conviscut en diferents espais, diferents cultures. Es fa difícil definir on es troba la frontera entre africans de "soca-rel", de la diàspora o entre afrodescendents, "afropeus". Com diu Léonora Miano, "si la consciència diaspòrica fos una llengua, seria la llengua de l'Altre esdevinguda NOSTRA" (2016a: 258), paraules que posen de manifest el lligam estret que existeix entre tota una "comunitat" unida per un color de pell que, cal recordar-ho, no és més que el fruit d'una construcció de "l'home blanc". I, tot i que la relació amb el Continent de cadascun d'aquests "homes i dones de color" es declini en un ventall de possibilitats, totes juntes mostren que parlar de literatura africana és circumscriure a un espai de producció el que, *per se*, és universal.

I, en comptes de preguntar-nos "què ens aporta la literatura africana" que, com és obvi, és el mateix que tota literatura, potser seria hora de demanar-nos què aportem nosaltres a la literatura africana. Quins lectors en som? Perquè llegir literatura africana ja no es pot reduir a un mitjà per descobrir l'Altre, sinó que és una invitació per aprendre a conèixer el mateix. Això implica de nosaltres, com a lectors, un treball d'aprenentatge per descentrar la nostra mirada; una cosa que m'ha ensenyat el meu pare.

Bibliografia:

- Beti, Mongo (1955). "Afrique noire, littérature rose", *Présence africaine*, 1-2, abril-juliol, p. 133-140.
- Debray, Régis (2016). *Elogio de las fronteras*, Editorial Gedisa, Barcelona.
- Laye, Camara (1985). *El niño africano*, Mundo negro, Madrid.
- Gandonnou, Albert (2002). *Le roman ouest-africain de langue française*, Karthala, París.
- Kourouma, Ahmadou (1970). *Les Soleils des Indépendances*, Éditions du Seuil, París.
- Kourouma, Ahmadou (1997). "Écrire en français, penser dans sa langue maternelle", *Études françaises*, 33/1.
- Mabanckou, Alain (dir.) (2017). *Penser et écrire l'Afrique aujourd'hui*, Éditions du Seuil, París.
- Memmi, Albert (1971). *Retrato de un colonizado*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid.
- Miano, Léonora (2016a). *L'Impératif transgressif*, L'Arche, París.
- Miano, Léonora (2016b). *Vivir en la frontera*, Catarata, Madrid.
- Mbembe, Achille; Sarr, Felwine (dir.) (2017). *Écrire l'Afrique-monde*, Philippe Rey /Jimsaan, París.
- Ngalasso Mwatha Musanji (2007). "Écrire en langue seconde. Le discours des écrivains africains francophones", *Cahiers de l'Association internationale des études françaises*, 59, pp.109-126.
- Siendou, Konaté (2015). "Ahmadou Kourouma et la théorie de la traduction", in Bédia, J., & Ekoungoun, J. (Eds.), *Ahmadou Kourouma : mémoire vivante de la géopolitique en Afrique*. Presses Universitaires de Bordeaux, pp. 189-205.
- Senghor, Leopold (1985). *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française*, Presses universitaires de France, París.
- Thiong'o, Ngũgĩ Wa (2017). *Descolonitzar la ment*, Raig verd editorial, Barcelona.